

İSLAM DÜŞÜNÇESİNDE ADALET

Editörler

Ömer Türker & Yunus Kaplan

İSLAM DÜŞÜNÇESİNDE ADALET

Editörler: Ömer Türker & Yunus Kaplan

Yayın No	: 6
İslam Siyaset Düşünce Dizisi	: 2
ISBN	: 978-625-4311-5-4
Sertifika No	: 53575
1. Basım	: Şubat 2024
Yayın Yönetmeni	: Yusuf Temizcan
Dizgi Editörü	: Ömer Türker
Yayına Hazırlayan	: Mervenur Koçak
Kapak Tasarım	: Düzey Ajans
Baskı-Cilt	: İlbey Matbaa Kağıt Reklam Org. Müc. San. Tic. Ltd. Şti. 2. Matbaacılar Sitesi 3NB 3 Topkapı / Zeytinburnu, İstanbul, Türkiye www.ilbeymatbaa.com.tr Sertifika No: 51632

© Fikir Kitap

Tüm yayın hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek, tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncılık yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Gazzâlî'de Siyasi Adalet

İbrahim Aksu

Giriş

İslam düşünce tarihi söz konusu olduğunda siyasi nitelikteki fikir, iddia veya kavramlarla karşılaşılacak kaynakların salt siyaset düşüncesine yahut felsefesine hasredilmiş olanlarla sınırlandırılmayacağı ifade edilmelidir. Nitekim, siyaset sözcüğünü en geniş anlam sınırlarıyla yani taraflar arasındaki yönetme-yönetilme ilişkisinin bizatihi kendisi yahut bu ilişkiyi gerektiği gibi sürdürebilme sanatı/becerisi olarak düşündüğümüzde, İslam medeniyetinin hemen her disiplininin siyasetle irtibatı kurulabilir. Bu çerçevede, Allah Teala'nın kulları ile kendi arasındaki yöneten-yönetilen ilişkisini kulların O en üst otoriteye yönelik inançları (itikat) boyutuyla inceleyen Kelam ilminin; aynı ilişkiyi yine kulların aynı otoritenin buyruklarına fiilen uyma boyutuyla (ibadet) inceleyen Fıkıh ilminin; en üst otorite olarak Allah'tan aldığı yetkiyle hareket eden Hz. Peygamber'in (sav) insanların dünya ve ahiret yaşamlarını düzene sokmak maksadıyla insanları nasıl idare ettiğinin sözlü-yazılı kayıtlarıyla (hadis) ilgilenen Hadis ilminin; Hz. Peygamber'in hakiki

varisleri oldukları kabulüyle hareket eden mürid-i kamil-lerin peygamberin yoluna sevk etmek üzere müritlerini nasıl idare ettiğiyle (seyr u süluk) ilgilenen Tasavvuf ilminin; ve son olarak hem bu dünyada hem de ahirette kurtuluşa ermek isteyen bireylerin kendi nefis ve bedenlerini ne şekilde yönetmeleri gerektiğiyle ilgilenen ahlak ilminin de siyasal fikir, iddia ve kavramlara dair soruşturmalar açısından son derecede önemli alanlar olduklarını söyleyebiliriz. Dahası, sıralanan disiplinler kelimenin dar anlamıyla siyasete dair de konuşmakta yani yönetme-yönetilme eylemlerinin sosyo-politik arenadaki tezahürlerine ilişkin meseleleri de ele almaktadır. Bu da bize göstermektedir ki, ne bir bütün olarak İslam siyaset düşüncesi tarihi ne de özel olarak birden çok disiplinde uzman herhangi bir İslam düşünürünün kendi hususi siyaset düşüncesi tek başına “siyaset metinleri”nden hareketle sağlıklı biçimde ortaya konulabilir. Aynı tespit, elinizdeki çalışmanın konusunu teşkil eden Gazzâlî (1058-1111) için de geçerlidir.

Gazzâlî gerek yaşadığı zaman aralığı gerekse siyasal fikirleri ve yaklaşımları itibariyle iki önde gelen siyaset düşünürünün, Mâverdî (ö. 1058) ile İbn Teymiyye'nin (ö. 1328) arasında yer almakta ve İslam siyaset düşüncesi tarihinde müstakil bir etabı temsil etmektedir.¹ Siyaset düşüncesi tarihi açısından taşıdığı bu önem, kendisinin hem fiili hem de fikri yaşamında siyasetin oynadığı kayda değer rolden bağımsız değildir. Çünkü Gazzâlî'nin hem bilfiil yaşamını ve hem de düşünce üretiminin ana istikametini ve temel içeriğini yönlendiren en belirgin saikler arasında siyasi olaylar, tavır alışlar, karşı çıkışlar ve tercihler yer almaktadır.

1 Henri Laoust, *Gazzâlî'nin Siyaset Anlayışı*, çev. Rıza Katı (İstanbul: Pınar Yayınları, 2016), s. 22.

Esasında yaşadığı dönemin resmi ve fiili şeklinde ikili bir iktidarın varlık gösterdiği, siyasal açıdan karmaşanın hakim bulunduğu, kelim mezheplerinin siyasallaştığı, hatta ulemanın dahi siyasi emeller peşinde koştuğu bir dönem oluşunu dikkate alırsak,² büyük oranda dönemin ürünü, şahidi ve münekkidi bir düşünür olması hasebiyle Gazzâlî için siyasetin merkezi bir önem taşımasından daha doğal bir şey de düşünülemez. Nitekim bundan dolayıdır ki, başkalarına “emire yaklaşmaktan kaçınma”yı tavsiye etmesine rağmen³ kendisi devletle/siyasetle fiili yakınlık kurmaktan, döneminin itibarlı veziri Nizamulmülk ve yine döneminin halifesi el-Müstazhir ile bilfiil yakın ilişkiler yürütmekten uzak kalamamıştır.⁴

Siyasete fiili olduğu kadar fikri olarak da yakın duran Gazzâlî'nin bu yakınlığının uzantılarını ise kendisine ait bilimsel çalışmalarda iki şekilde görebilmek mümkündür. Öncelikle kelim, fıkıh, ahlak ve tasavvuf Gazzâlî'de daima bir şekilde siyasetle yani yönetme becerisi ve sanatıyla ilişkili olarak karşımıza çıkmaktadır: Kendini yönetmek, toplumu yönetmek, toplumsal ilişkileri yönetmek vs.⁵ İkinci olarak da düşünürün sözü edilen alanlara ilişkin temel eserlerinin ya telif sebepleri siyasidir yahut da içerikleri siyasi meseleleri farklı yoğunluk derecelerinde ele almaktadır.⁶

2 Mustafa Çağrıçı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlakı: Nazari ve Ameli Olarak* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1982), s. 49.

3 İmam-ı Gazzâlî, *Mülkün Sultanlarına*, çev. Osman Şekerci (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2. Baskı, 2020), s. 112-113.

4 Laoust, *Gazzâlî'nin Siyaset Anlayışı*, ss. 89-90.

5 Laoust, *Gazzâlî'nin Siyaset Anlayışı*, ss. 434-435.

6 Laoust, *Gazzâlî'nin Siyaset Anlayışı*, s. 21.

Çalışmamız Gazzâlî'nin siyaset düşüncesinde adaletin yeri ile ilgilenmektedir. Ancak onun siyasi düşüncelerinin, tekliflerinin ve itirazlarının takip edilebileceği eserler oldukça çeşitlilik arz etmektedir. Böylesi eserler arasında ilk elde *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd* gibi kelim ve *el-Mustasfâ* gibi fıkıh eserleri, *Fedâihu'l-Bâtıniyye* gibi özel olarak itikatla ilgili eserleri, *Mîzânu'l-'Amel* gibi ahlaka hasredilmiş eserleri, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn* gibi birden fazla disiplini kuşatan eserleri ve doğrudan hükümdara tavsiye ve teklifler içeren *Nasîhatu'l-Mulûk* gibi eserleri zikredebiliriz. Düşünün burada kaydedilen eserlerini ve kaydedilmese de bir şekilde siyasetle ilişkilendirilebilecek diğer çalışmalarını dikkate alarak onun siyaset anlayışını hem kapsamlı hem de titiz bir biçimde ortaya çıkarabilmek⁷ ve dahası, orta çıkan bu düşünce içerisinde de adalet gibi merkezî bir kavramın yerini etraflıca soruşturabilmek ise,⁸ açıktır ki, bir kitap bölümünün sınırlarını aşacak bir çabadır. Bu

7 Böylesi bir amaç güden önemli bir çalışma, Henri Laoust tarafından hazırlanan ve *Gazzâlî'nin Siyaset Anlayışı* adıyla Türkçeye de tercüme edilmiş bulunan incelemedir. İnceleme, Gazzâlî'nin siyaset düşüncesine dair kendisinden sonraki çalışmaların da hem esin hem de doğrudan fiili kaynağı olmuş gözükmektedir. Nitekim yine bu bağlamda kaydedilebilecek bir başka eser de, Laoust'un incelemesinin eksiklerini tamamlamayı ve yanlıktan kaynaklı bazı hatalarını düzeltmeyi hedefleyen şu soruşturmadır: Fahrettin Korkmaz, *Gazzâlî'de Devlet* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995). İki eserden ilkinin daha çok "siyaset" kavramına, ikincisi ise bu kavramın vücut bulduğu bir kurum olarak "devlet" isimli organizasyona odaklandığı görülmektedir.

8 Gazzâlî'de adaletin yerine dair burada zikredilmesini gerekli gördüğümüz Türkçe müstakil çalışma Sabri Orman'ın, nispeten küçük hacimli *Gazzâlî: Adalet ve Sosyal Adalet* başlıklı eseridir. Bk. İstanbul: İktisat Yayınları, 2018. Orman'ın eseri Gazzâlî'nin adalet anlayışının kavramsal bir haritasını çıkarmayı denemekte ve bunda da kayda değer ölçüde başarı sağlamış gözükmektedir. Bununla birlikte esere dair şu iki noktamın da dile getirilmesi gerekmektedir. Onlardan ilki, çıkarılan kavramsal harita yeterince net ve sade değildir ve o nedenle de kısmen geliştirilmeye muhtaçtır. İkincisi ise, haritası çıkarılan adalet kavramının içeriğine dair soruşturmayı büyük oranda yalnızca fıkıh merkezli bakış açısı yönlendirmektedir. Bu ise, Gazzâlî gibi kelim, tasavvuf, ahlak alanlarındaki

nedenle incelememiz daha mütevazi bir uğraş içerisinde girecek ve yalnızca Gazzâlî'nin belli başlı metinlerinden hareketle adalet kavramının siyasetle hangi açılardan irtibatlandırıldığına işaret etmekle yetinecektir.

Siyasal Bir Canlı Olarak İnsan

Gazzâlî, diğer İslam düşünürleri ve filozofları gibi klasik siyaset düşüncesinin ana önermelerinden olan insanın doğası gereği medeni/toplumsal ve dolayısıyla da siyasal bir canlı olduğu önermesini bir ilke olarak benimsemektedir.⁹ Söz konusu ilkeyi gerekçelendirme adına da insanları özleri gereği siyasal birer canlı yapan ve onların kendi aralarında kaçınılmaz biçimde yönetme-yönetilme ilişkisi içerisinde bulunmalarına sebebiyet veren iki zorunluluğa dikkat çekmektedir: İlki hayatta kalabilmek için gerekli yeme, giyinme ve barınma gibi temel ihtiyaçların karşılanabilmesi adına başkalarının yardımının zorunluluğu; ikincisi de insan neslinin bekası meselesi dolayısıyla kadın-erkek birlikteliğinin zorunluluğudur.¹⁰

İnsanların sayılan bu gerekçelerle bir araya gelip karşılıklı münasebet kurmalarının zorunlu olması, o münasebetin her zaman gerektiği biçimde ilelebet devam edeceği

eserlerinde de adaleti ele almış bir düşünürün konuya bakışının anlaşılmasında eksikliklerin doğmasına neden olmaktadır.

9 İmam Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınevi, 4. Baskı, 1975), III/503. Toplumsallığın doğallığı fikrinin İslam düşüncesindeki izlerini takip için bk. İlhan Kutluer, "İnsanın Toplumsal Doğası: Klasik Osmanlı Düşüncesinde 'Medenî bi't-Tab' ve 'Temeddün' Terimlerinin Kavramsal Çerçevesi", *Osmanlı Düşüncesi: Kaynakları ve Tartışma Konuları* içinde, ed. Fuat Aydın vd. (İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi, 2019), 265-300.

10 Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, III/503.

anlamını taşımamaktadır. Nitekim başlarda mesken ve ailenin, ardından da şehir ve toplumun inşasına vesile olan karşılıklı sevgi ve uyumluluk hali, gittikçe artan ve görünür hale gelen menfaat çatışmaları dolayısıyla yerini nefret ve anlaşmazlığa bırakır.¹¹

Anlaşmazlıklar önce aile içerisinde karı-koca arasında başlar ve ardından şehre sirayet eder. Bazıları hak veya sorumluluklarına itiraz eder; bazıları ihtiyaçlarını meşru, bazıları da gayrı meşrû yoldan elde eder ve başkalarınınkine el koyar.¹² Açıktır ki, böylesi durumlar devam ettiği takdirde düzen yok olur ve kaos başlar. Toplumun her bir ferдинin bu kaos ortamında kendi başına yolunu bulmaya çalışması yitip giden düzenin geri gelmesine pek de hizmet etmez. Aksine, mevcut durumu daha da kötüleştirir.¹³ Öyleyse insanlar içerisinde birtakım vasıflara sahip bireylerin yönetme/düzenleme konumunda olmaları, insanların birbirlerine karşı gerçekleştirebilecekleri zulmü engellemeleri ve toplumda maişet teminini kolaylaştırmaları;¹⁴ özetle, kaostan çıkışın rehberleri ve de düzenin garantörleri rolünü oynamaları gerekmektedir. Dahası, bahse konu gereklilik yalnızca dünyevi/toplumsal düzenin varlığı açısından değil aynı zamanda dini düzenin varlığı açısından da söz konusudur.¹⁵ Tam da bu sebeplerden dolayı, Gazzâlî'ye göre, hakları ve vazifeleri adil biçimde dağıtacak, vergileri adilce

11 Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, IV/220.

12 Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, III/503; Fahrettin Korkmaz, *Gazzâlî'de Devlet* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), ss. 36-37.

13 Korkmaz, *Gazzâlî'de Devlet*, s. 37.

14 Gazzâlî, *Mülkûn Sultanlarına*, s. 71.

15 Gazzâlî, *İtikadda Orta Yol*, nşr. ve çev. Osman Demir (İstanbul, Klasik Yayınları, 3. Baskı, 2016), s. 191.

toplayıp şehri gerektiği gibi savunacak adil bir hükümdara ve aynı zamanda onun böylesi bir adaleti gerçekleştirme- sine imkan tanıyacak farklı kurum ve kuruluşlara ihtiyaç bulunmaktadır.¹⁶ Bu ihtiyaç karşılandığında ise memleket- ler ıslah olur, mamur hale gelir ve toplum içinde karşılıklı yardımlaşma ortamı yeniden tesis edilir.¹⁷

Gazzâlî'ye göre "hükümdar"ın ortaya çıkışı ve akabinde onun varlık kazandırdığı kurumsallaşmayla beraber olu- şan "hükümdarlık" yani "devlet" neticesinde toplumda yöneten-yönetilen ayrımı meydana gelmektedir. Fakat bu ayrımın hizmet edeceği gaye artık yalnızca hayatta kalmanın aşgari koşullarını tehdit eden engelleri ortadan kaldırıp salt "yaşam"ı garanti altına almak değil, bunun bir adım daha ötesi olarak "hakiki mutluluk"u yani "ahi- ret mutluluğu"nu garanti etmektir. Bu gayenin gerçek- leşmesinden birincil derecede sorumlu olanlar da başta hükümdarın kendisi gelmek üzere yöneticilerdir. Onlar hem kendileri mutlu olmakla hem de halkı mutlu kılmak- la yükümlüdür.¹⁸ Gayenin böylesine yüce olması dolayı- sıyladır ki, o gayeye varlık kazandıran sanat olarak siyaset de sanatların en asili ve şerefli sidir. Ancak yine gayenin yüceliği dolayısıyla da siyaset, hedeflerini gerçekle- ştirmek için kendisine mahsus belirli yetkinliklerin mevcudiyetini de gerekli kılmaktadır.¹⁹

Siyasete mahsus yetkinlikler arasında ilk sıralarda yer alanlardan birisi de, Gazzâlî'nin yukarıda toplumun

16 Gazâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, III/504.

17 Gazâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, IV/220.

18 Laoust, *Gazzâlî'nin Siyaset Anlayışı*, 264-265.

19 Gazâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, I/40.

ihtiyaç duyduğu hükümdarı vasf ederken vurguladığını gördüğümüz üzere, adalettir. Gazzâlî'nin bakış açısından yaklaşıldığında adalet, hükümdarlığın nimet mi külfet mi olacağını belirleyen temel kustastır.²⁰ Öyle ki, hükümdarlık adaletin varlığı ile "ibadetlerin en faziletlisi"²¹ haline gelirken, yokluğu ile de tamamen kaybedilebilmektedir.²² Peki, hükümdar ve hükümdarlık açısından böylesine önemli olduğu ifade edilen adalet nedir?

Adaletin Mahiyeti ve Türleri

Gazzâlî adaleti değişik bağlamlarda "her işi yerli yerince yapmak", "hukuk kurallarını herkese karşı işletmek", "herkese hak ettiği muameleyi sergilemek", "suç-ceza dengesini gözetmek" "tarafsız kalmak" ve "ideal biçimdeki ahenk" şekillerinde tanımlamaktadır.²³ Tüm bu adalet tanımlamalarının ortak noktasını ise "hakkın hak sahibine teslimi" oluşturmaktadır.

Gazzâlî'nin düşünce sisteminde adalet önemli bir yerde durmaktadır. Kendisi adaleti insanın kurtuluş sebebi olarak görmekte²⁴ ve hem göğün hem de yerin adaletle kaim bulunduğunu, her iki varlık düzeyinde de düzenin adaletle sağlanabileceğini, adalet sınırlarını aşan her şeyin ise alt üst olacağını belirtmektedir.²⁵

20 Gazzâlî, *Mülkün Sultanlarına*, s. 41.

21 Çağrıncı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlakı: Nazari ve Ameli Olarak*, s. 248.

22 Gazzâlî, *Mülkün Sultanlarına*, s. 72.

23 Çağrıncı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlakı: Nazari ve Ameli Olarak*, 250; Harun Han Şirvani, *İslamda Siyasi Düşünce ve İdare*, çev. Kemal Kuşçu (Ankara: Nur Yayınları, 4. Baskı, 1965), s. 188.

24 Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, II/207.

25 Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, II/117; Gazzâlî, *Mizânu'l-'Amel*, thk. Süleyman Dünya (Kahire: Daru'l-Maarif, 1964), s. 234.

Gazzâlî eserlerinde adaleti değişik türlere ayırmakta ve farklı şekillerde taksim etmektedir. Burada ilgili taksimlerin hepsini ayrıntılı biçimde ele almayacak, bunun yerine en kapsayıcısı olduğunu düşündüğümüz taksim üzerinden ilerlemeye çalışacağız.²⁶ Buna göre adalet en temelde biri gökte diğeri de yerde tezahür eden iki türe sahiptir. Gökte tek bir adalet vardır ve adı da ilahi adalettir. Gazzâlî ilahi adaleti, Fârâbî'nin *el-Medînetü'l-Fâzıla*'da yaptığına benzer şekilde,²⁷ Allah Teala'nın tüm mevcudata hak ettikleri düzeyde varlık bahşetmesi şeklinde anlamaktadır.²⁸ Dahası, Gazzâlî'ye göre, kendisi dışındakilerinin aksine O'nun için adalet yokluğu düşünülemez bir sıfattır.²⁹

Göktekine mukabil yerdeki adaletin kendi içerisinde farklı biçimleri söz konusudur. Farklılığın kaynağı ise adaletin tezahür ettiği vasattır. İlgili vasatlardan ilki bireyin nefis ve bedenini birlikte içeren kendi varlığı, ikincisi toplum denilen ve aileyi de içine alan sosyal bütünlük ve üçüncüsü de devlet denilen idari organizasyondur. Bu tezahür vasatlarını dikkate alarak yerdeki adaleti bireysel/ahlaki adalet, toplumsal adalet ve idari/siyasi adalet şeklinde çeşitlere ayırabiliriz.

Gazzâlî söz konusu olduğunda yerdeki tüm bu adalet çeşitleri için esas teşkil eden husus " taraflar arasındaki hak alış-verişinin idaresi/yönetimi"dir. Bireysel/ahlaki

26 Gazzâlî'de karşılaşılan adalet türlerine ilişkin bizim sunacağımızdan kısmen farklı bir taksim için bk. Sabri Orman, *Gazzali: Adalet ve Sosyal Adalet* (İstanbul: İktisat Yayınları, 2018), ss. 25-65.

27 Fârâbî, *El-Medînetü'l-Fâzıla*, çev. Yaşar Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, Göz. Geç. 3. Baskı, 2021), ss. 76-78

28 Gazzâlî, *En Güzel İsimler*, çev. Asım Cüneyd Köksal (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022), s. 113.

29 Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, IV/49-50, 56, 474.

adalet bağlamında taraflar akıl ile diğer nefis yetileridir; toplumsal adalet bağlamında taraflar ya tek tek bireyler ya birey ile aile ya birey ile toplum ya da birey ile hukuk kurumlarıdır; siyasi adalet bağlamında ise taraflar hükümdar/siyasal erk ile onun dışındakiler yani halk/toplumdur. Bu açıdan değerlendirildiğinde şunu diyebilmemiz mümkündür: Kaydedilen adalet çeşitlerinin hepsi belirli bir “siyasal ilişki” ağı içerisinde varlık kazanmakta olup nihai noktada ilgili tarafların birbirleriyle olan “siyasal ilişkileri”nin ürünüdür. Diğer bir ifadeyle, en geniş anlamıyla “siyasallık”, Gazzâlî’ye göre, yerdeki her çeşit adaletin ayrılmaz bir niteliğidir. Bununla birlikte, her biri özü itibariyle siyasi nitelikteki bu adalet çeşitlerini -yukarıda da ifade edildiği gibi- tezahür ettikleri vasatları göz önünde bulundurarak birbirinden ayırtırmaktayız. Yalnız yaptığımız bu ayırtırmanın mutlak olmadığı da hemen belirtilmelidir. Çünkü Gazzâlî nefis/beden, hane/toplum ve devletten müteşekkil adalet vasatlarını özerk değil aksine birbirine bağımlı idari alanlar şeklinde tasavvur etmektedir. Böylesi bir tasavvurun sonucu olarak da her bir vasattaki adaletin varlığı-yokluğu bir diğer vasatta oluşan/oluşacak adaletin varlığını-yokluğunu etkilemektedir. O nedenle, her ne kadar çalışmamızda esas itibariyle devlette ortaya çıkan siyasi adalete odaklanacak olsak da yerdeki diğer adalet türlerine de ana hatlarıyla işaret etmek durumundayız.

Adaletin Yeryüzündeki Görünümleri

Bireysel ve Toplumsal Adalet

Gazzâlî adaletin öncelikle insan nefsinde yani bireyde, sonra hanede/toplumda, sonra da devlette ortaya çıkabileceğini ve bu sıralamanın bozulmasının mümkün olmadığını ifade etmektedir. Çünkü ona göre, kendi nefsinin yönetmeye ve düzeltmeye gücü yetmeyen başkalarını yönetmeye ve düzeltmeye de gücü yetmez.³⁰ Peki, adalet bireyde nasıl meydana gelir?

Gazzâlî bireysel adaletin ya da başka bir deyişle “beden ülkesindeki adalet”in³¹ nefs yetilerinin yönetimi neticesinde ortaya çıktığını düşünmektedir. Buna göre, insan nefsi üç temel yetiye sahip bulunmaktadır: Bunlar akıl, öfke (gazab/hamiyet) ve arzu (şehvet) yetisidir.³² Son iki yeti nefsin ve dolayısıyla da insanın düşmanıdır ve ahlaki failden beklenen bunlarla hayat boyu mücadele edip onları kontrol altında tutmasıdır.³³ Bu uğurda insana yardım edecek yeti ise akıldır. Akıl ilgili maksadı gerçekleştirmek için önce öfke yetisini gerektiği gibi yönetir ve kontrolü altına alır. Sonrasında da onu kullanarak bu kez arzu yetisini idare edip kontrolü altına alır.³⁴ Akıl, öfke ve arzudan müteşekkil nefs yetilerinin olması gerektiği biçimde, ideal

30 İmam Gazali, *Bâtınlığın İçyüzü*, çev. Avni İlhan (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), s. 128; Gazzâlî, *Mizânu'l-Amel*, 272; Çağrııcı, *Gazzali'ye Göre İslam Ahlakı: Nazari ve Ameli Olarak*, ss. 249-250.

31 Gazzâlî, *Mizânu'l-Amel*, s. 272.

32 Gazzâlî, *Mizânu'l-Amel*, ss. 235-36.

33 Gazali, *Bâtınlığın İçyüzü*, s. 129.

34 Gazzâlî, *Mizânu'l-Amel*, s. 236; Ü. Betül Kanburoğlu Ergül, *Gazzâlî Düşüncesinde İnsanın Kemâli* (İstanbul: İlem Yayınları, 2020), s. 99.

yöneten-yönetilen ilişkisi içerisinde işlemesi neticesinde de insan sırasıyla “hikmet”, “şecaat” ve “ıffet” erdemlerini elde eder. Bu erdemlerin varlığı ile birlikte ise insanda adalet meydana gelir.³⁵ Gazzâlî bu tür adaleti bazen dördüncü bir tekil erdem şeklinde sunmakta ve onun diğerleri ile birlikte oluşturduğu dördümlü erdem grubunu “ahlakın anası ve esası” diye nitelemektedir.³⁶ Öte yandan başka metinlerinde ise burada ortaya çıkan adaletin tekil bir erdem olmayıp aksine “erdemlerin bütünü”nü, diğer bir deyişle, “erdemlilik hali”ni temsil ettiğini öne sürmektedir.³⁷

Adaletin yukarıda kaydedilen anlamlarından hangisi esas alınıralsa alınsın bu bağlamda bizim için önemli arz eden husus şudur: Bireysel/ahlaki adaletin varlığı -Gazzâlî bunu değişik biçimlerde ifade etse de- her halükarda insanın ahlaki karakter itibarıyla bir denge ve yetkinlik durumuna eriştiğinin işaretidir.

Bireysel adaleti elde edip adil sıfatını kazanan ve dolayısıyla da kişisel yetkinliğe ulaşabilmiş bir kimsenin sahip olduğu bu niteliği toplumsal münasebetlerinde de sergilemesi ahlaki açıdan beklenebilecek en doğal neticedir. Nitekim Gazzâlî de buna işaret etmektedir. *Mîzânu'l-'Amel*'de yer alan şu ifadelerde kendisinin meseleye yaklaşımını özet biçimde görebilmek mümkündür:

Nefsin huyları (ahlâku'n-nefs) için söz konusu olan adaleti kaçınılmaz biçimde insanlar arası “muamele”deki adalet (el-'adl fi'l-mu'âmele) ve siyasi adalet (el-'adl fi's-siyâse) takip eder. Son iki adalet, bir anlamda, ilkinden türer. (...)

35 Gazzâlî, *Mîzânu'l-'Amel*, 264, s. 272.

36 Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, III/126-128.

37 Gazzâlî, *Mîzânu'l-'Amel*, s. 272.

İnsanlar arası “muamele”deki adalet, ikisi de birer erdem-sizlik olan aldatma (el-ğubn) ve aldanma (et-teğâbun) arasındaki orta(nokta)dır ve (kişinin) alması gerekeni almasını, vermesi gerekeni de vermesini ifade etmektedir. Öte yandan aldatma (kişinin) hakkı olmayanı alması, aldanma ise bir “muamele”de bir şeyi herhangi bir karşılık almadan vermesi anlamına gelmektedir (vurgular bize aittir).³⁸

Gazzâlî'nin toplumsal adalete dair görüşlerini ortaya koyabilmek adına, kaydedilen alıntıya ilişkin iki önemli nokta üzerinde durmak gerekmektedir. Onlardan ilki, “muamele” sözcüğünün anlaşılmasına dairdir. Sözcük, sözlük anlamı itibarıyla “karşılıklı etkileşim sağlayan işlem” demek olup bağlamına göre insanlar arasında vuku bulan hukuki, sosyal ve ticari nitelikteki ilişkilere, alış-verişlere işaret etmektedir.³⁹ Metindeki kullanımı da ilk bakışta ticari alış-veriş manasını hatıra getirmektedir ve bu durumda da Gazzâlî burada yalnızca ticaretteki adaletten bahsetmiş olmaktadır. Ne var ki, sözcüğü birincil anlamı çerçevesinde düşünmemiz ve “muamele”yi insanlar arasında cereyan eden her türden “toplumsal nitelikli münasebet” şeklinde anlamamız da mümkündür. Böyle anlaşıldığı takdirde ise bu kez metin toplumsal adalet hakkında konuşur hale gelmektedir. Muamele sözcüğünü sözü edilen biçimde daha geniş anlamıyla almak ve “el-'adl fi'l-mu'âmele”yi “toplumsal adalet” diye okumak iki bakımdan Gazzâlî'nin diğer adalet anlatımlarıyla da uyumlu gözükmektedir. İlki şudur: Düşünür, her biri toplumsal yaşamın bir yönünü teşkil eden aile hayatındaki, ticaret hayatındaki ve hukuk

38 Gazzâlî, *Mizânü'l-'Amel*, 272-273. Krş. Laoust, *Gazzâlî'nin Siyaset Anlayışı*, s. 88.

39 Bilal Aybakan, “Muamele”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/319-320.

alanındaki adaletlere yeri geldiğinde ayrı ayrı temas etmekte ve hatta ticaretteki adalet konusunda olduğu gibi⁴⁰ bazılarını oldukça kapsamlı biçimde incelemektedir. İkincisi ise şudur: Gazzâlî Aristotelesçi ahlak geleneğinden gelen “erdem iki aşırı karakter niteliğinin ortasıdır” anlayışını sürdürmek suretiyle “el-'adl fi'l-mu'âmele”yi “aldatma” ve “aldanma” diye isimlendirdiği iki zıt kutbun arasında yer alan bir erdem olarak sunmaktadır. “El-'adl fi'l-mu'âmele”nin bir yönüyle ne olduğunu, bir yönüyle de ne(ler) olmadığını belirleyen bu “aldatma” ve “aldanma” kutupları yalnızca ticarete hasredilemeyecek denli geniş tezahür alanına sahip, toplumsal münasebetlerin neredeyse her çeşidi için söz konusu olabilecek iki erdemsizliktir. Şu halde, kaydedilen açıklamalardan hareketle diyebiliriz ki, buradaki haliyle “el-'adl fi'l-mu'âmele”yi toplumsal yaşamın farklı yönlerinde ortaya çıkan adalet çeşitleri için üst bir başlık sayılacak biçimde “toplumsal adalet” olarak anlamak Gazzâlî'nin adalet öğretisi açısından çok da isabetsiz görülmeyecektir.

Alıntının içeriğine dair dikkat çekeceğimiz ikinci husus, nefste meydana gelen ve bireysel/ahlaki adalet diye isimlendirdiğimiz adaletle ondan sonra gelen toplumsal adalet ve son olarak zikredilen siyasi adalet arasındaki ilişkidir. Bu ilişki, bir nevi, ikincisinin ve üçüncüsünün ilkini gerektirdiği, ilkinden diğerlerine doğru zorunluluk esaslı işleyen bir ilişkidir. Diğer bir deyişle, bu başlığın girişinde de belirtildiği üzere nasıl ki Gazzâlî'ye göre nefsin yönetip düzeltmemenin yani nefsi adil olmayanın (bireysel adalet) başkaları ile münasebetlerini yönetmesi-düzeltilmesi/

40 Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, II/189-227.

adalet çerçevesine oturtması (toplumsal adalet) yahut başkalarını yönetmesi-düzeltilmesi/adil hale getirebilmesi (siyasi adalet) mümkün değilse, aynı şekilde yine ona göre bunun tam tersi durumun da mümkün olduğunu yani nefisini adil hale getirenin de bu kez başkaları ile münasebetlerini adalet çerçevesine oturtabileceğini yahut başkalarını adil hale getirebileceğini söyleyebiliriz.

Gazzâlî toplumsal adalet ile siyasi adalet arasındaki irtibat üzerinde kayda değer biçimde durmamaktadır. Dolayısıyla, burada ana hatlarıyla incelediğimiz bireysel ve toplumsal adalet arasında konumuz olan siyasi adalet açısından dikkat çekmemiz gereken yalnızca bireysel adalettir; onun siyasi adaletin varlık bulmasına yaptığı katkıdır. Nitekim yukarıda aktarılanlardan da anlaşılacağı gibi bu katkı son derece kritiktir. Öyle ki, bireysel adalet, toplumsal adalet için olduğu kadar siyasi adalet için de bir anlamda ön şarttır.

Yeryüzünde var olabilecek diğer adalet çeşitlerinin, özellikle de bireysel adaletin siyasi adaletle münasebeti böylece -kabaca da olsa- netleştiğine göre, şimdi doğrudan siyasi adalete ilişkin temel meselelere yönelebiliriz.

Siyasi Adalet

Adalet, Gazzâlî'ye göre, birey ve toplum düzeyinde olduğu gibi devlet düzeyinde de varlığı aranan ideal niteliktedir ve o, devlete ve devlet idaresine ilişkin tüm açıklamalarında yalnızca adalet merkezli bir siyasete ve adil bir hükümdara yönelik olumlu değerlendirmelerde bulunmaktadır.⁴¹

41 Gazzâlî, *Mülkîn Sultanlarına*, s. 42-43, 72-73.

Gazzâlî, adına devlet dediğimiz idari organizasyon içerisinde meydana gelecek adaleti siyasi adalet (el-'adl fi's-siyâse) şeklinde isimlendirmekte ve onu da devleti var eden toplumsal ve siyasal unsurlar yani yönetici, ordu ve halk arasında hiyerarşik nitelikte bir düzen kurmak olarak açıklamaktadır. Öyle ki, devletin zikri geçen toplumsal ve siyasal unsurları arasında kurulacak bu düzen beraberinde sağlamlık, uyum ve yardımlaşmayı getirecek ve böylelikle de devlet olmanın hakiki maksadı gerçekleşecektir. Hakiki maksadını gerçekleştirmiş bir devlette ise her şey yerli yerindedir. Hükümdar basiret ve otorite sahibidir, ordu kuvvetli ve itaatkardır, halk da siyasal iradeye tabidir.⁴² Şu halde, bu izahları dikkate alarak Gazzâlî'ye göre siyasi adaleti ana hatlarıyla şöyle tanımlayabiliriz: Devlette her şeyin yerli yerinde olması ve herkesin hak ve sorumluluklarını bilmesi. Gazzâlî ayrıca, bu anlamıyla devlette varlık bulan siyasi adaletin onun ömrünü de uzatacağını dile getirmektedir.⁴³

Gazzâlî'nin adaletin devlet ölçüğündeki tezahürüne dair açıklamalarının çok büyük bir kısmı hükümdar üzerinden ilerlemektedir. Çünkü hükümdar devleti temsil etmektedir ve o nedenle de devletin siyasi adalet niteliğini kazanabilmesi ve böylece varlığındaki hakiki maksadın gerçekleşebilmesi ancak ve ancak bizatihi hükümdarın karakter ve eylem düzeyinde adil olmasıyla mümkündür. O nedenle de devletteki adaletin varlığını inceleyebilmek için hükümdarın adaletle kurması gereken ilişkiye yakından bakmamız gerekmektedir.

42 Gazzâlî, *Mizânu'l-'Amel*, ss. 272-273. Ayrıca bk. Laoust, *Gazzâlî'nin Siyaset Anlayışı*, 87-88; Çağrıncı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlakı: Nazari ve Ameli Olarak*, s. 181.

43 Gazzâlî, *Mülkün Sultanlarına*, s. 72.

Gerçek Hükümdarın Asli Niteliği Olarak Adalet

Gazzâlî hükümdarlık için gerekli ilk şartın bireysel/ahlaki adalet olduğunu düşünmektedir: “Şu faziletleri (yani hikmet, şecaat, iffet ve adaleti) toplayan her ferd, yaratıklar arasında itaat edilen bir hükümdar olmağı ve insanların onun etrafında toplanıp iş ve hareketlerinde onu örnek kabul etmelerini hak etmiş olur.”⁴⁴ Bunun nedeni, hükümdar figürünün bizatihi şahsının siyasal organizasyondaki eşsiz yeri ve rolüdür. Nitekim Gazzâlî’ye göre hükümdar bir toplumu idare ile sorumlu en üst otoritedir ve bir toplumun benimseyeceği ahlak hükümdarının ahlakına, bir halkın her türden münasebette takınacağı tutum hükümdarının tutumuna tabidir.⁴⁵ Bu bağlamda kendisinin şu ifadelerini kaydetmek yerinde gözükmektedir: “Adalet üzerine hareket eden emirin bu adil tutumu bütün insanlar içinde yayılır, bütün halk ölçülerini tam tutar, aralarındaki hak ve hukuka riayet ederler, adil konulara sarılırlar.”⁴⁶ Öyleyse, Gazzâlî açısından, en temel ahlaki nitelik olarak adaletin bütün bir toplumda yer edinebilmesinin öncelikli koşulu onun halihazırda hükümdarın şahsında yer edinmiş olmasıdır. Eşdeyişle, yalnızca böylesi bir ahlaki niteliğe, bir karakter yetkinliğine erişmiş olan kişi devlet denilen organizasyonu yetkin biçimde idare etmeye ve o idare vasıtasıyla başkalarını da yetkinleştirme-ye talip olabilir.

Hükümdarlığın ilk şartı sayılan adalet, aynı zamanda, yönetimi üstlenen kişinin “ideal hükümdar” olabilmesinin de

44 Gazzâlî, *İhyâu ’Ulûmi’ d-Dîn*, III/128.

45 Gazzâlî, *Mülkîn Sultanlarına*, s. 73, 88, 90.

46 Gazzâlî, *Mülkîn Sultanlarına*, s. 73. Ayrıca bk. ss. 88, 90.

ön koşuludur. Nitekim adalet yolundan gittiği ve şeriatı takip ettiği sürece hükümdarın Allah'ın gölgesi ve hizmetkârı haline geleceği, bunlardan saptığında ise aynı hükümdarın bu kez deccalın vekili, Allah'ın düşmanı ve şeytanın yoldaşı olacağı ifade edilir.⁴⁷ Dolayısıyla, İslam siyaset düşüncesi- nin ana temalarından biri olan hükümdarın Allah'ın gölgesi oluşu meselesi burada mutlaklıktan çıkarılıp adalet ile kayıtlanmaktadır. Aynı şekilde Allah'ın vekili ve halifesi olma niteliği de yine adaletle sınırlanır. Zira hükümdar Allah'ın gölgesi olabilmek için adalet dağıtabilir ve de bilfiil dağıtır durumda olması gerektiği gibi, yine ancak adil ise Allah'ın vekili ve halifesi kabul edilebilir.⁴⁸

Gerçek Hükümdarın Temel Sorumluluğu Olarak Adalet

Adalet, Gazzâlî'ye göre, gerçek hükümdarın asli bir niteliği olduğu kadar aynı zamanda hükümdar olmak bakımından temel bir sorumluluğudur. Peki, bu sorumluluk kime, kimlere karşı bir sorumluluktur? Gazzâlî bu soruya iki yönlü bir cevap vermektedir. Hükümdarın adaletle yükümlü olduğu ilk muhatap Allah Teala'dır. İkincisi ise halkıdır. Şöyle ki; Allah Teala'ya karşı adalet, O'nun emir ve yasaklarına kişisel olarak riayet anlamına gelmektedir.⁴⁹ Hükümdarın halka karşı bir sorumluluğu olarak adalet ise farklı yönleri bulunan ve hükümdarın bu yönlere ayrı ayrı dikkat kesilmesi gereken bir olgudur.

47 Ann K. S. Labton, "The Theory of Kingship in the Nasihat el-muluk of Ghazali", *The Islamic Quarterly* 1 (England, 1954), s. 50. Krş. Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, III/128.

48 Şirvani, *İslamda Siyasi Düşünce ve İdare*, s. 186.

49 Laoust, *Gazzâlî'nin Siyaset Anlayışı*, s. 175.

Hükümdarın halkına karşı olan sorumluluklarının en temeli onlara adil davranmaktır. Öyle ki, Gazzâlî *İhyâ*'da adaleti hükümdarın halka karşı birincil borcu şeklinde nitelendirmektedir.⁵⁰ Hükümdarın tebasına sergileyeceği adaletin ölçüsü ise şudur: Kendisi o teba arasında olsaydı nasıl muamele görmeyi isteyecekse o şekilde davranmak.⁵¹ Gazzâlî, hükümdarın yükümlü bulunduğu böylesi bir davranış tarzının içereceği en temel eylemleri de on adalet esası olarak *Nasîhatu'l-Mulûk*'te ortaya koymaktadır. Bunlar sırasıyla a) hükümdarlığın önemini bilmek b) kendisine adalet yollarını öğretecek ve kendisini tehlikelerden koruyacak bilginlerle istişare etmek c) kendisinin zulümden uzak durması yanında etrafındakilerin de zulümden uzak durmasını temin etmek d) öfke ve kibirden uzak durmak e) kendisi için istemeyeceği bir şeyi halkı için de istemeyip onlara merhametli davranmak f) ihtiyaç sahiplerini hakir görmemek g) kanaatkar olmak h) işleri nezaket ve yumuşak huylulukla idare etmek ı) dinin sınırları içerisinde kalmak suretiyle halkın sevgisini kazanmaya çalışmak i) hukuka riayetten geri durmamak.⁵²

Gazzâlî'nin hükümdara yüklediği "halka karşı adalet" sorumluluğunun içeriği yalnızca bu maddelerle sınırlı değildir. Bunlar en temel olanlarıdır. Onlar yanında hükümdarın her eylem ve kararında tarafsız olması, toplumun avam ve havasına aynı şekilde muamelede bulunması, haksızlığın bütünüyle karşısında olması, eylem ve karalarında sevgi-nefret duygularını paranteze alması, bizatihi

50 Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, III/847.

51 Laoust, *Gazzâlî'nin Siyaset Anlayışı*, s. 175.

52 Gazzâlî, *Mülkü'n Sultanlarına*, ss. 41-65. Ayrıca bk. Şirvani, *İslamda Siyasi Düşünce ve İdare*, s. 187; Orman, *Gazali: Adalet ve Sosyal Adalet*, ss. 55-56.

kendisi ile halkından birisi arasında anlaşmazlık olduğunda kendisini sıradan bir vatandaş yerine koyması da yine halka karşı adaletin içerdiği hususlardır.⁵³

Gazzâlî yalnızca hükümdarın halkına karşı adaletli davranması gerektiğini ifade ile yetinmemekte, onun bu ilkeyi takip etmesi ve etmemesi durumlarında ortaya çıkabilecek neticeyi de bizlere aktarmaktadır. Buna göre; hükümdarın adaletle yönetmesi tüm kalplerin ona yönelmesini ve kendisinin sevilmesini sağlarken, zulme başvurması ise halkının kendisinden nefret edip uzaklaşmasına neden olur.⁵⁴

Hükümdarın halka karşı adaleti ile alakalı olarak değinilmesi lazım gelen son bir husus daha bulunmaktadır. O da hükümdarın yalnızca kendi adaletinden yahut zulmünden değil, aksine yetki verdiği insanların işledikleri zulümden, terk ettikleri adaletten de sorumlu bulunmasıdır. Gazzâlî bu bağlamda şunları kaydetmektedir:

Yalnız başına elinizle zulmü defedeceğinize kani olmayınız. Fakat hizmetçilerinizi, görevli arkadaşlarınızı, vergi memurlarınızı ve yardımcılarınızı düzeltiniz. Siz kendi zulmünüzden sorulacağınız gibi onların işledikleri zulümlerden de sorulacaksınız.⁵⁵

Yine bir başka yerde şöyle söylemektedir:

53 Gazzâlî, *Mülkûn Sultanlarına*, s. 107; Şirvani, *İslamda Siyasi Düşünce ve İdare*, s. 188; Çağırıcı, *Gazzali'ye Göre İslam Ahlakı: Nazari ve Ameli Olarak*, s. 251.

54 Gazzâlî, *Mülkûn Sultanlarına*, s. 135.

55 Gazzâlî, *Mülkûn Sultanlarına*, s. 54.

Emir adil olmalı, emrettiği şeyin mahiyetine ve etrafındakilerin durumuna vakıf olmalıdır. Çünkü emirin yürüttüğü politika, adalete bakışı ve gayesi yakınları tarafından verilir (yani somutlaştırılır). Bu sebepten emirin bunları iyi seçmesi gerekir.”⁵⁶

İlgili alıntılar bize göstermektedir ki, Gazzâlî’ye göre, hükümdar adil ama çevresi zalim olamaz. Böylesi bir durum, bizzat hükümdarın adalet sıfatını da yerinden etmektedir. Bunun nedeni ise; kanaatimizce, hükümdarın kendi varlığı ile esasen devlet denilen siyasal organizasyonu bir bütün olarak temsil etmesi, devletin bir nevi hükümdar şahsında somutlaşmasıdır. Nasıl ki, uzuvların yapıp ettiklerini “insan” denilen o nefis-beden bütünlüğünün bizzat “kendi”sinden ayrı değerlendirmek mümkün değil ise, burada da benzer bir durum söz konusudur.

Hükümdarda Adaletin Yokluğu

Adaletin Gazzâlî’ye göre hükümdarın en asli vasfı ve birincil sorumluluğu olduğunu önceki başlıklarda ortaya koyduk. Ancak burada sorulması gereken bir soru gündeme gelmektedir. Ya hükümdar adil olmayı tercih etmezse ne olur? Tercih etmek kelimesini burada bilerek kullanmaktayız. Çünkü, ilerleyen satırlarda daha iyi anlaşılacağı üzere, adalet hükümdara siyasal olarak dayatılabilecek bir şey değildir ancak dini ve ahlaki olarak dayatılabilecek bir şeydir.

Gazzâlî farklı eserlerinde siyasal düzlemde işletilecek adaletin dini değerine ve adaletin hükümdara yüklenen dini yükümlülüklerden biri olduğuna ilişkin pek çok nas

56 Gazzâlî, *Mülkün Sultanlarına*, s. 139.

kaydetmektedir. Bunlardan ayet olarak çokça zikrettiği “Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı ve akrabaya karşı cömert olmayı emreder”⁵⁷ ayetidir. Hadis olarak belirttikleri ise şunlardır: “Adil hükümdarın bir günü (bir gün adaletle hükmetmesi) bir adamın kendi kendine altmış sene (nafile) ibadet etmesinden daha hayırlıdır.” “Cennete girecek üç sınıf var. (Bunlardan biri de) adil hükümdardır.” “Üç kimsenin duası reddedilmez. Bunlardan biri de adil hükümdardır.”⁵⁸ “İnsanların Allah’a en sevgili ve O’na en yakın olanı adil yönetici, Allah’a en sevimsiz ve O’na en uzak olanı zalim yöneticidir.” “İki adam benim şefaattinden mahrum kalır: Zalim yönetici ve dinin dışında kalan şeyleri dine sokan kimse.” “Kıyamet günü en şiddetli azaba uğrayacak olan zalim yöneticidir.”⁵⁹

Adaletin terki dolayısıyla hükümdarın dini bakımdan son derece olumsuz bir netice ile karşı karşıya kalacağını son derece açık ve mutlak bir dille ifade eden Gazzâlî, aynı durumun siyasal sonuçları söz konusu olduğunda hükümdar lehine mutlak bir olumsuzluktan bahsetmemektedir. Bunun yerine daha ihtiyatlı bir yaklaşım sergilemekte ve birtakım şartlar altında zulmün siyasal iktidarın meşruiyetini ortadan kaldırmayabileceğini dile getirmektedir. Bahse konu şartlar ise, nihai noktada, anarşi tehlikesinin söz konusu olduğu durumlara işaret etmektedir. Önemi dolayısıyla meseleye biraz daha yakından bakmak yerinde olacaktır.

Gazzâlî’ye göre zulüm iki çeşittir: İlki hükümdarın halkına karşı zulmü, diğeri de kişinin kendisine karşı zulmü.⁶⁰ Bizi şimdilik ilk seçenek ilgilendirmektedir ve zalim

57 Nahl, 16/90.

58 Gazzâlî, *İhyâu ‘Ulûmi’-d-Dîn*, III/693-694.

59 Gazzâlî, *Mülkîn Sultanlarına*, ss. 42-43.

60 Gazzâlî, *Mülkîn Sultanlarına*, s. 87.

hükümdar karşısında takınılabilecek muhtemel tutumları Gazzâlî'nin "Sultana Karşı Emr-i Bil-Maruf" başlığı altında zikrettiklerinden öğrenmek mümkündür.⁶¹ Buna göre, emr-i bil-marufun dört derecesi bulunmaktadır: Tarif, vaaz, sözde haşin davranmak ve cebir kullanmak. Sultanlar söz konusu olduğunda bunlardan yalnızca birinci ve ikincisinin uygulanabilmesi imkan dahilindedir, yani tarif ve va'z u nasihat. Diğer iki seçeneğe gelince, sonuncusu yani cebirle zalim sultanı yaptıklarından menetmek, Gazzâlî'ye göre, halkın kârı olabilecek bir iş değildir ve ayrıca istenen bir şey de değildir. Çünkü fitneyi tetikler ve toplumsal kötülüğü yani anarşiyi doğurur. Üçüncü seçenek olan sözde haşin davranmaya yani "Ey zalim!", "Allah'tan korkmaz!" gibi sözler sarf etmek suretiyle zalimin zulmünü haykırma meselesine gelince, burada Gazzâlî eylemin neticesinden etkilenenin kim olduğuna göre bir ayrıma gitmektedir. Şöyle ki; eğer böylesi sözlü çıkış ve tepkilerin zararı yalnızca sözü söyleyene dokunacak ise bunlar caiz ve hatta menduptur.⁶² Bu bağlamda Gazzâlî, selef içerisinde kendi hayatlarını hiçe sayarak sultanlara karşı çıkıp onların hatalarını dillendirenleri övgüyle zikreder ve farklı hadis rivayetleriyle böylesi tepkilerin değerini öne çıkarır. "Ümmetimin şehidlerinin en efdali, zalim hükümdara emr-i bil-maruf ve nehyi anil-münker ettiği için hükümdar tarafından öldürülen kimsedir. Bu adam Cennet'te Hamza ve Cafer arasındadır." veya "En üstün cihad, zalim sultana karşı hak sözü söylemektir."⁶³ Ne var ki, böylesi sözlü çıkış ve tepkiler fitneyi uyandıracak ve

61 Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, II/835-865.

62 Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, II/835.

63 Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, II/772, 835-6.

onların zararı başkasına da dokunacaksa şayet, Gazzâlî bunu da caiz görmemektedir.⁶⁴ Bu bağlamda zalim de olsalar hükümdarları hakir görmenin doğru olmadığını, ehliyetsiz de olsa bir hükümdarın mevcudiyetinin anarşinin sürüp gitmesinden daha hayırlı olduğunu ve o nedenle de adalet, hata ve müsamaha duygusunu kaybetmiş bir hükümdarın dahi anarşi tehlikesi karşısında itaati hak ettiğini ve ona itaatin zorunluluk arz ettiğini, hasılı bir saray inşa edeceğim diye bir şehrin harap edilemeyeceğini belirtmektedir.⁶⁵

Burada ortaya çıkan tabloya göre, Gazzâlî zalim sultan söz konusu olduğunda kişisel zarar ve kitlesel zarar ayrımı yapmakta ve buna bağlı olarak da bireysel itaatsizlik ile kitlesel itaatsizliği birbirinden ayırt etmektedir. Kitlesel itaatsizlik, bir anlamda, organize olup askeri güç kullanmak dışında bir yolla sultanı indirmek, indirmeye yeltenmek olabilir. Gazzâlî bunu, muhtemel kötü sonuçları nedeniyle, doğru görmemektedir. Öte yandan bireysel itaatsizlikte bulunmayı, bireysel eleştiri yapmayı, sadece kendisiyle sınırlı kalacak bir zararı göze alıp zulmü haykırmayı ise çok değerli bir tavır kabul etmektedir. Öyleyse Gazzâlî, bir anlamda, bireysel itaatsizliğe evet ama kitlesel bir itaatsizliğe hayır demektedir.

Konu çerçevesinde iki hususa daha işaret etmek gerekmektedir. Bunlardan ilki şudur: Gazzâlî zalim sultanla ilişkide ona isyanı caiz görmemesine rağmen ona yakınlaşmayı da uygun bulmamaktadır. Diğer bir deyişle,

64 Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*, II/835.

65 Gazzâlî, *İtikadda Orta Yol*, s. 195; Çağrıncı, *Gazzâlî'ye Göre İslam Ahlakı: Nazari ve Ameli Olarak*, 252; Korkmaz, *Gazzâlî'de Devlet*, 41; Laoust, *Gazzâlî'nin Siyaset Anlayışı*, s. 148.

insanlara ne zalim sultana karşı asi olmayı ne de o sultanla ahbap olmayı, bile isteye onun çevresinde bulunmayı tavsiye etmektedir.⁶⁶ İkinci husus ise şudur: Gazzâlî halkın uğradığı zulümde halkın kendisinin de bir şekilde payı olduğunu düşünmektedir. Bu düşüncesini eserinde yer verdiği şu alıntidan çıkarsayabilmek mümkündür: “Şayet emiriniz size adil davranırsa biliniz ki; Allah’ınız sizlerden razıdır. Eğer zalimce hareket ediyorsa, Rabbiniz sizlerden hoşnut olmayıp Allah’ın gazabına uğramışsınızdır. Hemen tövbe ediniz.”⁶⁷

Sonuç olarak, her ne kadar Gazzâlî hükümdarlığın zulümle ayakta kalamayacağını vurgulu biçimde tekrar tekrar ifade etmiş olsa da⁶⁸ bu ifadeler onun zalim bir hükümdarlığın yıkımı için toplumsal düzeyde sivil inisiyatif alınmasını, kitlesel biçimde organize olunmasını ve hasıllı, bilinçli biçimde çaba sarf edilmesini çok da uygun gördüğü anlamına gelmemektedir. Bunun yerine o, yapılan hatalar sebebiyle devlet içi yahut dışı iktidar dengelerinin aleyhte gelişmesi sonucunda zalim hükümdarın iktidarının doğal yollarla “kendiliğinden” değişmesi gerektiğini düşünmektedir. Şu halde, zulümle bir devletin baki kalamayacağına dair vurgusunu sözü edilen doğal değişimin bir noktada kaçınılmazlığına yönelik bir kanaat ifadesi olarak anlamak uygun gözükmemektedir.

66 Laoust, *Gazzâlî'nin Siyaset Anlayışı*, s. 150.

67 Gazzâlî, *Mülkün Sultanlarına*, s. 81.

68 Örneğin bk. İmam-ı Gazzâlî, *Mülkün Sultanlarına*, ss. 71-73.

Sonuç

Bireysel, sosyal ve siyasal yaşamın üzerinde yükseldiği ortak temel değerlerden bir tanesinin adalet olduğu aşıkardır. Nitekim bu özelliği dolayısıyla adaletin mahiyeti, türleri, sınırları, tezahürleri ve hatta gerekliliği değişik bilimsel disiplinler ve farklı düşünürler, filozoflar tarafından tarih boyunca sürekli tartışılmış ve halen tartışılmaya da devam etmektedir. İslam düşünce tarihi söz konusu olduğunda bu temel değer hakkında çokça konuşanlardan birisi de Gazzâlî'dir diyebiliriz. Bu çalışma, Gazzâlî'nin adaletle ilişkin izahlarının siyasal yönleriyle ilgilenmiştir.

Gazzâlî her biri siyasete dair tartışmaları farklı bakış açılarından hareketle ve ayrı ilkeler, meseleler ve yöntemler çerçevesinde yürüten birden çok bilimsel disiplinde uzman olduğu ve eser ürettiği için, kendisinin adaletin siyasal görünümüne dair iddialarını, düşüncelerini ve tekliflerini bütüncül bir biçimde resmedip tahlile tabi tutabilmek ancak sınırları daha geniş araştırmaları gerektirmektedir. O nedenle burada daha mütevazı bir gaye belirlenmiş ve yalnızca, konu hakkında yapılacak bundan sonraki incelemeler için giriş niteliği taşıyabilecek bir çerçeve sunmakla yetinilmiştir. Bu bağlamda, öncelikle, adaletin mahiyetine ve türlerine dair kaydettiği açıklamalardan hareketle Gazzâlî'nin inşa etmiş olduğu adalet binasının ana yapısı ortaya çıkarılmış ve sonrasında da söz konusu adalet türleri içerisinde kendisini devlet düzeyinde belli edene yani siyasi adaletle ve de onun başlıca meselelerine odaklanılmıştır.

Gazzâlî bireysel yetkinlik olmadan siyasal yetkinliği mümkün görmemektedir. Bundan dolayı da onun bakış

açısına göre bireysel adalet siyasal adaletin ön koşulu ve başlıca ilkesidir. Böylesi bir yaklaşımı benimsemesinin ardındaki neden, devlet mekanizmasında bireye yani hükümdara oldukça merkezi ve devlete ilişkin hemen her şeyi belirleyici bir yetki alanı tanınmasıdır. Ne var ki Gazzâlî, hükümdarın bahsi edilen yetki alanını gereğince kullanabilmesi ve devleti öncelikle “idare”, sonrasında da “iyi idare” edebilmesi için önce karakter ve sonra da eylem mükemmelliğini elde etmesinin zorunlu olduğunu belirtmektedir. Sıralamanın bu şekilde yapıp karakterin eyleme öncelenmesinin nedeni de Gazzâlî’nin prensip itibarıyla kendini yönetemeyenin başkalarını idaresini mümkün görmemesidir. Diğer bir deyişle, Gazzâlî açısından nefsi yani karakteri yetkin olmayan hükümdarın eylemleri yani nefsten sadır olacak idari nitelikli tasarrufları da yetkin olamayacaktır. İşte bireysel yahut ahlaki adalet, hükümdarın en önce ihtiyaç duyduğu bu karakter yetkinliğine karşılık gelmektedir. Ancak onu kazandıktan sonra hükümdar devleti yönetme sürecinde doğrudan yahut dolaylı biçimde icra edeceği her türden idari tercih, karar, tasarruf ve eylemlerini yetkin bir biçimde sergileyebilir yani tüm bu yapıp etmelerinde adaleti gözetir duruma gelebilir. Söz konusu bu karakter ve eylem niteliği olarak adaletin hükümdarda birlikte var olması neticesinde ise, “devlette her şeyin yerli yerinde olması ve herkesin hak ve sorumluluklarını bilmesi” anlamında “siyasal adalet” ortaya çıkar ve devlet adil sıfatını kazanır.

Gazzâlî hükümdarın adil olmasını ve yönetimini adalet üzere sürdürmesini gerekli görmeye birlikte bu gereklilik doğrudan ahlaki ve dini, fakat yalnızca dolaylı yoldan siyasal bir gerekliliktir. Çünkü Gazzâlî’ye göre, hükümdarın

zalim olması onun halihazırda yürürlükte bulunan iktidarını hemen devrilmeyi hak edecek ve bunun için de halkın koşulsuz çaba sarf etmesini gerektirecek derecede siyasal meşruiyet kaybına uğratmamaktadır. Gazzâlî'yi böyle bir bakış açısını benimsemeye sevk eden ana etken, kendisinin de açıkça dile getirdiği üzere, monarşik devlet yapılarında kimsenin iktidarı kolay kolay bırakmayacağı ve o nedenle de iktidarı zorla değiştirme sürecinin sancılı ve hatta kaotik, iç savaşa sebebiyet verebilecek denli tehlikeli olduğu gerçeğidir. Söz konusu gerçek dolayısıyla ki Gazzâlî, zalim hükümdarın değişiminin ancak kendisinin yaptığı hatalar sebebiyle devlet içi ve dışı iktidar dengelerinin aleyhine dönmesi sonucunda doğal yollarla gerçekleşmesi gerektiği düşüncesindedir. Yalnız burada altı çizilmesi lazım gelen husus, Gazzâlî'nin bir noktada böylesi bir değişimin kaçınılmaz hale geleceği kanaatini de taşıyor olmasıdır. Bu kanaatini ise zulümle bir devletin baki kalamayacağına yönelik vurgulu ifadelerinden anlamak mümkündür.

Gazzâlî'nin adaleti siyasal ilişkiler çerçevesinde nereye ve ne şekilde konumlandığı sorusuna ana hatları ile cevap vermeye çalışan bu incelememize, yukarıda metin içerisinde işaret edilen bazı noktaların gelecek çalışmalarda yeniden ve detaylıca soruşturulması talebiyle bir son verebiliriz. Soruşturulması gerekli noktaların ilki, Gazzâlî'nin hükümdarın bireysel adaletine ilişkin kaydettikleridir. İdari işlerin yürütülmesinde bürokrasinin hükümdardan, en üst siyasal figürden daha fazla söz, yetki ve etki sahibi olduğu modern demokratik devletlerde bireysel yani bir karakter yetkinliği olarak adaletin hükümdar yahut en üst yönetim kademesindeki(ler) için artık nasıl ve ne ağırlıkta

bir önem ve değer taşıdığı, eş deyişle, hala daha ön şart olmak gibi bir özelliği sürdürüp sürdürmediği meselesi yeniden ele alınmalıdır. İkinci nokta, Gazzâlî'nin bireysel itaatsizlik ile kitlesel itaatsizlik arasında yaptığı ve ilkinde olumlu fakat ikincisine ise olumsuz bir değer yüklediği ayrımdır. Bu ayrımın sınırının nasıl çizileceği meselesi Gazzâlî'de muğlaktır. Çünkü bireysel olarak başlayan itaatsizlik başkalarını etkileyip yayılabilir. Örneğin bir kimse "Şimdi bu yaptığımı başkaları da görür aynısını yapar ve adım adım büyür" derse, o zaman bu tabloya göre, hiçbir şey yapmaması mı gerekir? Yahut etkili insanların eylemleri ve tavırları söz konusu olduğunda "bireysel-kitlesel" ayrımı yapılabilir mi? Üçüncü ve kanaatimizce daha yoğun bir ilgi isteyen nokta ise, Gazzâlî'nin iktidar değişimi sürecine dair görüş ve yaklaşımlarıdır. Söz konusu düşünce ve yaklaşımlar, bugünün farklı türde demokratik rejimlerindeki en başat siyasal mesele olan iktidarların değişimi meselesinde halkın, aydınların, bilim insanlarının, STK'ların, devlet kurumlarının/organlarının ve elbette ki mevcut en üst siyasi otorite ile o otoriteye talip olanların takip etmesi gerekli ideal/doğru tutum ve tavırlara dair tartışmalara dahil edilmeyi fazlasıyla hak etmektedir.

Kaynakça

- Aybakan, Bilal. "Muamele". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/319-320. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Çağrı, Mustafa. *Gazzali'ye Göre İslam Ahlakı: Nazari ve Ameli Olarak*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1982.
- Ergül, Ü. Betül Kanburoğlu. *Gazzâlî Düşüncesinde İnsanın Kemâli*. İstanbul: İlem Yayınları, 2020.
- Fârâbî. *El-Medînetü'l-Fâzıla*. Çev. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 3. Baskı, 2021.
- Gazali. *Bâtınîliğin İcyüzü*. Çev. Avni İlhan. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*. Çev. Ahmed Serdaroğlu. I-IV. İstanbul: Bedir Yayınevi, 4. Baskı, 1975.
- Mülkün Sultanlarına*. Çev. Osman Şekerci. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2. Baskı, 2020.
- En Güzel İsimler*. Çev. Asım Cüneyd Köksal. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022.
- İtikadda Orta Yol*. Neşr. ve Çev. Osman Demir. İstanbul, Klasik Yayınları, 3. Baskı, 2016.
- Mîzânu'l-Amel*. Thk. Süleyman Dünya. Kahire: Daru'l-Maarif, 1964.
- Korkmaz, Fahrettin. *Gazzâlî'de Devlet*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.
- Kutluer, İlhan. "İnsanın Toplumsal Doğası: Klasik Osmanlı Düşüncesinde 'Medenî bi't-Tab' ve 'Temeddün' Terimlerinin Kavramsal Çerçevesi". *Osmanlı Düşüncesi: Kaynakları ve Tartışma Konuları* içinde. Ed. Fuat Aydın vd. İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi, 2019, 265-300.
- Labton, Ann K. S. "The Theory of Kingship in the Nasihat el-muluk of Ghazali". *The Islamic Quarterly* 1 (1954): 47-55.
- Laoust, Henri. *Gazzâlî'nin Siyaset Anlayışı*. Çev. Rıza Katı. İstanbul: Pınar Yayınları, 2016.
- Orman, Sabri. *Gazali: Adalet ve Sosyal Adalet*. İstanbul: İktisat Yayınları, 2018.
- Şirvani, Harun Han. *İslamda Siyasi Düşünce ve İdare*. Çev. Kemal Kuşcu. Ankara: Nur Yayınları, 1965.